

Medical Ethics and Law
Research Center

Tārīkh-i pizishkī i.e., Medical History

2023; 15(48): e20

Shahid Beheshti
University of Medical Sciences

A Review of Effective Material Medica on Skin and Hair Health from the Perspective of Iranian Medicine

Seyed Amir Hossein Latifi¹, Azam Khosravi^{1*}, Seyed Abdollah Mahmoodi¹,
Mehdi Salehi¹, Mohammad Hossein Asadi¹

1. Traditional and Complementary Medicine Research Center (TCMRC), Arak University of Medical Sciences, Arak, Iran.

ABSTRACT

Background and Aim: Nowadays, people are more aware of health, the use of sanitary materials has increased and all kinds of detergents are offered. These chemical cleaners, despite their several benefits, cause damage to humans and the environment. In Iranian medicine, many sages have introduced various detergents with cleansing properties that are less dangerous than chemical detergents. This research aims to introduce effective material medica in maintaining and promoting skin and hair health in Iranian medical books.

Methods: The present study has been done by searching in library documents and foreign and domestic databases such as Web of Science, Science Direct, Scopus, ISC, Magiran, etc.

Ethical Considerations: In this research, ethical considerations including the authenticity of texts, honesty and trustworthiness have been observed.

Results: Iranian sages have not only introduced various material medica, but also discussed their properties in cleansing, maintaining health and preventing and treating skin and hair diseases. Among these material medica, the properties of plants such as *Seidlitzia rosmarinus*, *Cedrus*, *Lawsonia inermis* (Henna) and *Hibiscus* and minerals such as Venetian ceruse and Borax have been of great interest.

Conclusion: Natural detergents have many properties including renewable, lower cost, more stability and less human and biological toxicity. Therefore, it is suggested to introduce them through clinical trials and prove these benefits. By informing people about their use, we can reduce the human and biological harms resulting from the production and use of chemical detergents.

Keywords: Material Medical; Detergent; Hygiene; Iranian Medicine; Medical History

Corresponding Author: Azam Khosravi; **Email:** azam.khosravi20@gmail.com

Received: April 17, 2023; **Accepted:** February 15, 2024; **Published Online:** March 05, 2024

Please cite this article as:

Latifi SAH, Khosravi A, Mahmoodi SA, Salehi M, Asadi MH. A Review of Effective Material Medica on Skin and Hair Health from the Perspective of Iranian Medicine. *Tārīkh-i pizishkī, i.e., Medical History*. 2023; 15(48): e20.

مجله تاریخ پزشکی

دوره پانزدهم، شماره چهل و هشتم، ۱۴۰۲

مروری بر مفردات دارویی مؤثر بر بهداشت پوست و مو از دیدگاه طب ایرانی

سیدامیرحسین لطیفی^۱، اعظم خسروی^{۱*}، سیدعبداله محمودی^۱، مهدی صالحی^۱، محمدحسین اسدی^۱

۱. مرکز تحقیقات طب سنتی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی اراک، اراک، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: امروزه با توجه به آگاهی بیشتر افراد نسبت به بهداشت، استفاده از مواد بهداشتی به طور فزاینده‌ای افزایش یافته است و برای تأمین این تقاضا، انواع مواد شوینده عرضه می‌گردد، اما این پاک‌کننده‌های شیمیایی علیرغم فواید بی‌شمار، دارای آسیب‌های زیادی برای انسان و محیط زیست هستند. در مکتب طب ایرانی، حکیمان زیادی به معرفی انواع مفردات با خاصیت پاک‌کنندگی پرداخته‌اند که خطرات شوینده‌های شیمیایی را با خود به همراه ندارند. این پژوهش به معرفی انواع مفردات مؤثر در حفظ و ارتقای سلامت پوست و مو در کتب طب ایرانی می‌پردازد.

روش: مطالعه حاضر با تکیه بر جستجو در مستندات کتابخانه‌ای و داده‌های پایگاه‌های اطلاعاتی خارجی و داخلی معتبر، مانند Web of Science، Scopus، direct Science، ISC و Magiran انجام گرفته است.

ملاحظات اخلاقی: در این پژوهش جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

یافته‌ها: حکیمان مکتب طب ایرانی در آثار خود ضمن معرفی انواع مفردات به خواص آنان در پاک‌کنندگی، حفظ سلامت و پیشگیری و درمان بیماری‌های پوست و مو پرداخته‌اند. در بین این مفردات، خواص گیاهانی مانند اشنان، سدر، حنا، گل ختمی و مواد معدنی مانند اسفیداج و بوره بسیار مورد توجه بوده است.

نتیجه‌گیری: مفردات طبیعی پاک‌کننده دارای خواص بسیاری از جمله تجدیدپذیری، هزینه کمتر، پایداری بیشتر و سمیت کم انسانی و زیستی هستند، لذا پیشنهاد می‌شود با انجام آزمایشات بالینی و اثبات این مزایا، آنان را معرفی و با آگاه‌کردن افراد نسبت به استفاده از آنها، آسیب‌های انسانی و زیستی حاصل از تولید و استفاده شوینده‌های شیمیایی را کاهش داد.

واژگان کلیدی: مفردات دارویی؛ شوینده؛ بهداشت؛ طب ایرانی؛ تاریخ پزشکی

نویسنده مسئول: اعظم خسروی؛ پست الکترونیک: azam.khosravi20@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۶؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۱۵

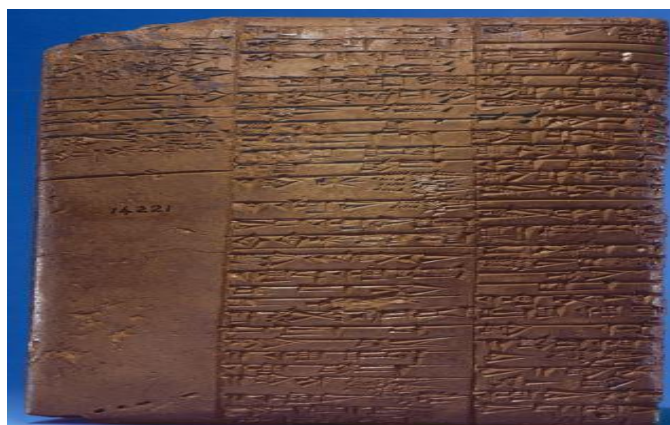
خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:

Latifi SAH, Khosravi A, Mahmoodi SA, Salehi M, Asadi MH. A Review of Effective Material Medica on Skin and Hair Health from the Perspective of Iranian Medicine. *Tārīkh-i pizishkī*, i.e., *Medical History*. 2023; 15(48): e20.

مقدمه

مواد شوینده متعلق به گروهی از مواد شیمیایی به نام سورفکتانت‌ها هستند و بر اساس مواد فعال سطحی به دو دسته سخت (تجزیه‌ناپذیر) و نرم (تجزیه‌پذیر) تقسیم می‌شوند (۱-۲). استفاده از انواع پاک‌کننده‌ها برای شستشو سابقه طولانی دارد، ولی اینکه اولین استفاده از شوینده‌ها توسط چه فردی و یا چه ملت و تمدنی و در چه پروسه‌ای انجام شده، مشخص نیست. مطابق با افسانه‌های رومی، منشأ کلمه صابون به کوه Sapo در کنار رودخانه Tiber در حوالی روم، که محلی برای ذبح حیوانات بود، برمی‌گردد. زنان خانه‌دار فهمیده

بودند که آب زرد این رودخانه (مخلوطی از چربی حیوانات و خاکستر چوب که به تشکیل صابون می‌انجامیده است) لباس آن‌ها را تمیز می‌کند (۳). طبق شواهد و مستندات موجود استفاده از شوینده‌ها به حدود ۵۰۰۰ سال قبل برمی‌گردد. چنانچه در زمان سومریان و بابلیان (حدود ۳۰۰۰ سال قبل از میلاد) در حفاری‌های متعلق به بابل باستان، استوانه سفالی یافت شد که کتیبه‌های همراه آن حاوی توضیحاتی در رابطه با فرایند صابونی کردن بود (شکل ۱).

شکل ۱: کتیبه گلی مربوط به بین‌النهرین (حدود ۳۰۰۰ سال قبل از میلاد)، دستورالعملی برای تهیه صابون طبیعی (۴)

دلیل کمبود چربی طبیعی برای ساخت صابون تولید شد و از دهه ۱۹۵۰ مواد شیمیایی تولیدشده در کارخانه‌های پتروشیمی موسوم به شوینده‌های سنتزی، به سرعت جانشین پاک‌کننده‌های طبیعی شدند که تا به امروز به طور مکرر بر حسب نیاز و هدف جامعه، فرمول‌های آنان تغییر و انواع مختلف شوینده‌های شیمیایی به بازار عرضه می‌گردد (۱۰). در طی قرون متمادی صابون در کشورها و تمدن‌های مختلف با نام‌های متفاوتی شناخته می‌شده است (جدول ۱).

در پاپیروس ابرس (۱۵۵۰ قبل از میلاد) و برلین (حدود ۱۳۵۰ سال قبل از میلاد)، متعلق به مصر باستان، استفاده از ترکیب روغن‌های حیوانی و گیاهی با نمک ناترون (Natron) و غسل برای شستشو مشاهده می‌شود (۵-۶). در قرن دوم میلادی جالینوس (۲۰۰-۱۳۰ میلادی) صابون را به علت خاصیت پیشگیری در ابتلا به بیماری‌ها، به عنوان دارو نیز به کار می‌برد (۷-۸). استفاده از مواد طبیعی (گیاهی، حیوانی و معدنی) در تولید شوینده‌ها تا قرون متمادی ادامه داشت. چنانچه در اروپا در قرون وسطی، اولین مرکز صابون‌سازی ابتدا در مارسی و سپس در جنوا و ونیز افتتاح گردید (۹). در جنگ جهانی اول در سال ۱۹۱۶ اولین شوینده مصنوعی در آلمان به

جدول ۱: اسامی صابون در زبان‌های مختلف در دوره باستان و میانه

(۸، ۱۱)

نام	زبان
Sapo	لاتین
Anzir	مصر
Sapon	یونان
Anchir	کنعانی
Seifen	آلمان
Barilla	هند
Kali	عرب

این شوینده‌ها علیرغم دارابودن جنبه‌های مثبت فراوان، آلودگی‌های زیستی و انسانی بسیاری به همراه داشته‌اند (۱۰). از آلودگی‌های محیطی آن‌ها می‌توان به افزایش pH و شوری خاک، کاهش میکروارگانیسم‌های مفید خاک، کاهش زیست توده (Biomass)، پدیده پرغذایی دریاچه یا اوتریفیکاسیون (Eutrophication) به لحاظ مصرف فسفات‌ها و... اشاره کرد (۱۲). ناباروری، سرطان، عوارض خونی و ریوی و... از خطرات انسانی شوینده‌های شیمیایی محسوب می‌شوند (۱۳). با توجه به عوارض نامطلوب این شوینده‌ها و همچنین تأکید سازمان بهداشت جهانی مبنی بر استفاده بیشتر از مواد طبیعی، واردکردن شوینده‌های طبیعی به چرخه زندگی بیشتر از هر زمان دیگری احساس می‌شود (۱۴). در همین راستا و با توجه به اطلاعات ارزشمند موجود در کتب طبی کهن، این مطالعه با بررسی دقیق‌تر و جزئی‌تر به معرفی پاک‌کننده‌های طبیعی می‌پردازد. در این رابطه تحقیقات متعددی انجام گرفته است. در تحقیقی تحت عنوان «شوینده‌ها در باستان: تولید صابون و استفاده از آن» که توسط کانکل (Konkol) و همکاران در سال ۲۰۱۵ انجام شد، به بررسی استفاده و نام‌گذاری شوینده‌های طبیعی، از جمله صابون در ملل و تمدن‌های مختلف پرداخته شده است. در مطالعه دیگری در سال ۱۳۹۶ تحت عنوان «شوینده‌های طبیعی البسه از دیدگاه طب سنتی ایران» تقوی شیرازی و همکاران بر اساس کتاب‌های مهم طب سنتی ایران، به معرفی مواد پاک‌کننده طبیعی عمدتاً

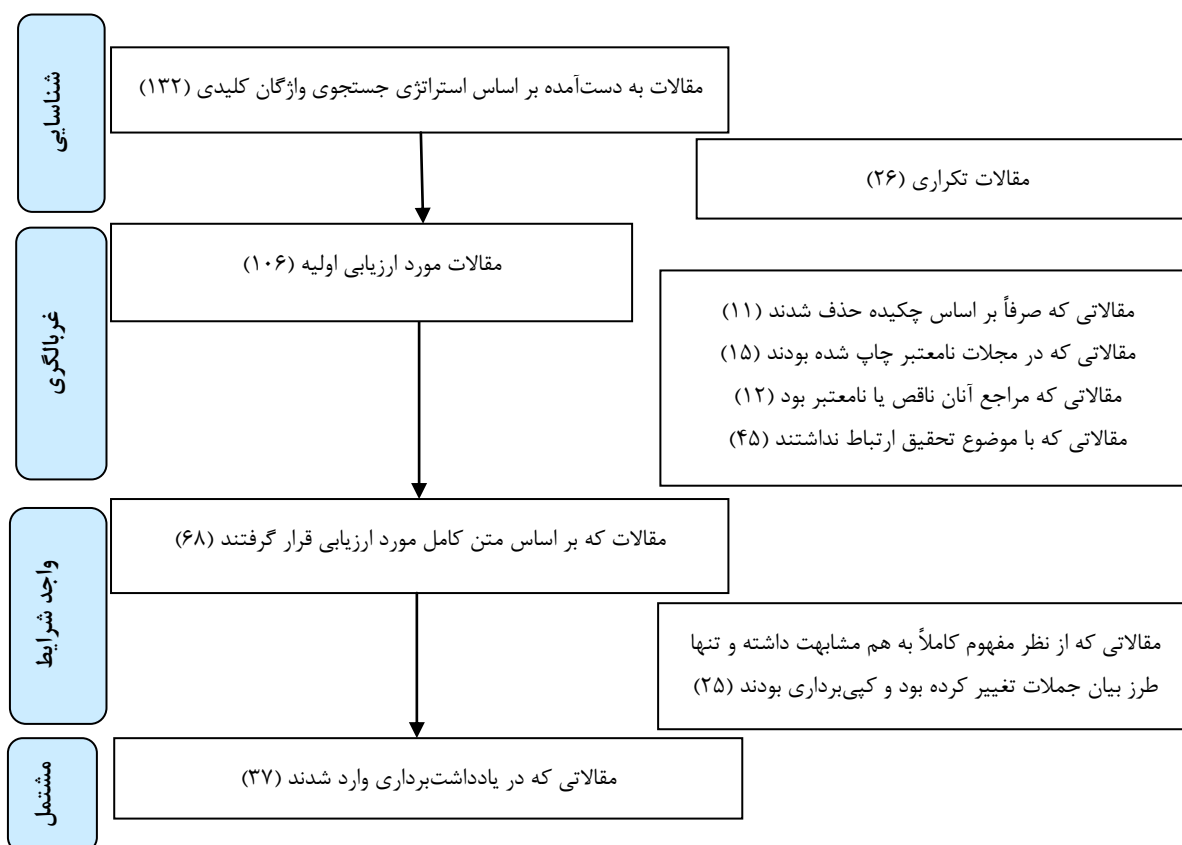
گیاهی برای شستن انواع البسه پرداختند. در این پژوهش تنها شوینده‌های لباس معرفی و دیگر شوینده‌ها بررسی نشده‌اند (۱۵). هدف از پژوهش حاضر معرفی و بررسی مفردات پرتکرار مؤثر در پاک‌کنندگی و حفظ و ارتقای سلامت پوست و مو در کتب طب ایرانی دوران طلایی تمدن اسلامی است.

ملاحظات اخلاقی

تحقیق حاضر از سوی کمیته اخلاق دانشگاه علوم پزشکی اراک به تأیید رسیده است (کد کمیته اخلاق: IR.ARAKMU.REC.1401.115).

روش

در پژوهش حاضر با جستجوی وسیع واژگان کلیدی فارسی و انگلیسی مانند مفردات، شوینده‌های شیمیایی، شوینده‌های طبیعی، صابون، طب ایرانی، طب سنتی، Soap، Natural Detergent، Chemical Detergent، Hygiene، Persian Medicine و Traditional Medicine در پایگاه‌های اطلاعاتی همچون Scopus، Science direct، SID و Magiran مطالعات مرتبط با شوینده‌ها و مفرداتی با خاصیت پاک‌کنندگی بررسی شد. همچنین تألیفات حکیمان برجسته طب ایرانی مانند کتاب الحاوی، المنصوری، قانون و ذخیره خوارزمشاهی مورد کنکاش دقیق‌تر و جزئی‌تر قرار گرفت، به علاوه اسامی مفرداتی با خاصیت پاک‌کنندگی در متون طبی کهن با نام‌های علمی آنان در کتاب‌ها و پایگاه‌های معتبر گیاهان دارویی مطابقت داده شد. بعد از جمع‌آوری داده‌های مرتبط، از مطالب هم‌راستا با هدف پژوهش یادداشت‌برداری شد و سپس با تجزیه و تحلیل آن‌ها، هر کدام در جایگاه مربوطه در مقاله قرار گرفت و در نهایت جمع‌بندی نهایی انجام شد. نمودار ۱ جریان پریسما جهت جستجو و انتخاب مقالات را نشان می‌دهد.

نمودار ۱: جریان پرسیما جهت جستجو و انتخاب مقالات

یافته‌ها

۱. شوینده‌ها در کتب کهن ایرانی: ایرانیان از دیرباز اهتمام فراوانی به نظافت داشتند و از انواع مواد شوینده برای پاکیزگی خود سود می‌جستند. واژه‌هایی نظیر «دستشوی»، «پادیاب»، «پادیا» و «آب‌ساو» به معنای شستشو با شوینده‌ها است. گاهی شستشو با دعاخواندن نیز همراه بود (۱۶-۱۷). یکی از مواد شوینده ایرانیان باستان «گمیز» به معنای ادرار گاو بود که به خاطر داشتن آمونیاک فراوان خاصیت پاک‌کنندگی داشت و در وندیداد (حدود قرن سوم قبل از میلاد) به آن اشاره شده است. در اکثر موارد، شستشو با گمیز بهترین راه برای تمیزکردن بود. ایرانیان قدیم بر شستن دست و صورت پس از برخاستن از خواب تأکید فراوان داشتند و آن را از وظایف خود می‌دانستند، چراکه به باور آنان، موجودی اهریمنی به نام «دروج» یا «نسرولشت» شب‌هنگام و وقتی همه در خواب بودند، دست و روی انسان‌ها را با ناپاکی خود آلوده

می‌کرد. آنان ابتدا دست و صورت خود را به «گمیز» و یا «آب تن تخمه» آغشته و سپس با آب پاک، آبکشی می‌کردند. قدیمی‌ترین اشاره به این موضوع در متن فارسی میانه «گجستک ابلایش» است که نسخه‌ای از آن از قرن نهم میلادی بر جا مانده است. در این کتاب آب تن تخمه شامل تم نمومه، یتمم، آب‌نباتی و سماق و تقریباً چرب ذکر شده است (۲۰-۱۸). علاوه بر این، حکیمان طب ایرانی در تألیفات خود، به انواع شوینده‌ها اشاره کرده‌اند که در ادامه به معرفی چند مفرد دارویی پرتکرار با خاصیت پاک‌کنندگی پوست و مو می‌پردازیم.

۱-۱. اشنان: گیاه اشنان با نام علمی *Seidlitzia Rosmarinus* از خانواده *Chenopodiaceae* و حاوی ساپونین و یک سورفکتانت کاتیونی طبیعی است. در خاکستر ناشی از سوزاندن برگ‌ها و ساقه‌های این گیاه، نمکی تشکیل می‌شود که غنی از کربنات سدیم است. مخلوط اشنان و روغن،

مرطوب است، اما ابن سینا معتقد است که این گیاه نسبتاً گرم و مفید برای اگزما و التهاب است (۳۱). در طب ایرانی با توجه به فواید زیاد گل ختمی، استفاده از آن برای مشکلات پوستی، بسیار توصیه شده است. همچنین از این گیاه برای عفونت‌های پوستی، زخم، زخم عمیق، آبسه، کک و مک، خشکی پوست، التهاب، نیش حشرات، سوزش، خارش و اگزما به صورت خوراکی و موضعی (شامپو، پماد) استفاده می‌کرده‌اند (۳۶-۳۷). مخلوط این گیاه با آب لعابی ایجاد می‌کند که باعث رفع خشکی و شکنندگی پوست و مو می‌گردد و تأثیر پاک‌کنندگی مناسبی نیز دارد. در بسیاری از موارد استفاده از سدر و خطمی کنار هم توصیه شده است (۲۶). رازی ترکیب گل ختمی با پهن گاو و یا شنبلله، تخم کتان و تخم کلم را برای درمان خنازیر مفید می‌داند (۲۹).

۴-۱. حنا: حنا با نام علمی *Lawsonia Inermis L* از خانواده *Lythracea* می‌باشد (۳۳). ساپونین حنا آن را به یک شوینده ملایم و داخل سلولی تبدیل کرده است (۳۸). این گیاه که به عربی «یرقا»، به یونانی «ارقان و فقولیون» و به هندی «مهندی» نامیده می‌شود (۳۴، ۳۹)، سرد و خشک است و علاوه بر خاصیت شویندگی، خواص دارویی و خنک‌کنندگی دارد. حنا بین عامه مردم، گیاهی بهشتی و مقدس است. در متون طب ایرانی به استفاده از حنا و گیاهانی مانند وسمه و کتم برای رنگ‌آمیزی و خضاب‌کردن اشاره شده است. خضاب‌کردن در دوره‌های مختلف تمدن اسلامی بسیار مورد توجه بوده است. ایرانیان خضاب‌کردن را در دوره سلطنت خسرو انوشیروان از هندیان آموختند. آن‌ها خضاب اسود که معروف به خضاب هندی بود را به موی سفید می‌مالیدند، در نتیجه ریشه مو سیاه می‌ماند و هیچ‌گاه سفید نمی‌شد (۴۰-۴۲). حکمای طب ایرانی مکرراً به استفاده از حنا با اهداف گوناگون اشاره کرده‌اند. رازی ضمن استفاده از حنا در شستشو، ترکیب آن را با مردا سنگ و نوره برای سیاه کردن مو مفید می‌داند (۲۹). جرجانی از خواص شستشوی سر با روغن حنا، به رشد موها اشاره می‌کند (۲۲). رفع درد مفاصل و زهدان و درمان خناق از دیگر خاصیت‌های درمانی حنا در

تأثیرگذاری آن را در شستشو افزایش و کشش سطحی روغن و آب را به شدت کاهش می‌دهد (۲۱). در کتب طبی ایرانی اشنان گیاهی گرم و خشک است و به ۴ نوع رطب، سبز، سیاه و سفید (چلغوز گنجشگ) تقسیم شده است. از اشنان رطب و سیاه، قلیا تولید می‌شود و اشنان سبز (غاسول فارسی) خاصیت لکه‌بری دارد (۱۵). سیداسماعیل جرجانی (۱۱۳۶-۱۰۴۱ م.) در کتاب ذخیره خوارزمشاهی اشنان را این‌گونه معرفی می‌نماید: «اشنان گیاهی است که در شوره‌زار می‌روید و از چوبک آن جهت شستشو و دباغی استفاده می‌کنند» (۲۲-۲۳).

۲-۱. سدر: سدر از خانواده *Pinaceae* و دارای ۵ گونه مختلف از جمله *Cedrus Deodara* می‌باشد. این گیاه حاوی ساپونین است و برگ‌های آن حالت صابونی دارد (۲۴). به فارسی آن را «کنار» و به هندی «بیر» و ثمر آن را به عربی «نبق» گویند و طبیعت آن سرد و خشک است. شستشو با پودر این گیاه به ویژه برای افرادی که پوست و موی چرب دارند، توصیه می‌شود. سدر اثرات ضدعفونی و پاک‌کنندگی قوی دارد و شستشو با آن علاوه بر درمان زخم‌های پوستی و رفع چرک تن باعث تقویت مو و اعصاب و سرعت حرکت اطفال می‌شود (۲۵-۲۶).

ابوالحسن علی ابن سهل بن طبری (۸۷۰-۸۳۸ م.) در فردوس‌الحکمه به این گیاه اشاره می‌کند و آن را در درمان شوره سر (حزاز) و بند آوردن خون مفید می‌داند (۲۷-۲۸). رازی (۹۲۵-۸۲۵ م.) در کتاب المنصوری برگ‌های سدر را علاوه بر موارد فوق در راندن گزندگان و مجعد کردن مو سودمند معرفی می‌کند (۲۹-۳۰). ابن سینا (۱۰۳۷-۹۸۰ م.) نیز شستشو با سدر را مانعی برای ریزش و نرم شدن مو و از بین برنده جوش‌های پوست و سر و باعث سرخ رنگی مو می‌داند (۳۱-۳۲).

۳-۱. گل خطمی (ختمی): گیاه خطمی نام علمی *Althaea officinalis L* از خانواده *Malvaceae* است. نام این گیاه از واژه یونانی *Althano* به معنی «من معالجه می‌کنم» گرفته شده است (۳۳-۳۵). مزاج گل ختمی سرد و

از سفیداب سوخته تهیه می‌شود و همانند سفیداب سربی، ولی لطیف‌تر و ملایم‌تر است. اسفیداج سرد و خشک است و برای درمان زخم‌های خبیثه و ساعیه مؤثر می‌باشد و زخم‌ها را ترمیم و بازسازی می‌کند. همچنین برای درمان سوختگی با آتش نیز مفید است. استفاده از آن به شرط بهداشتی بودن در مواردی توصیه شده و باعث بازشدن منافذ پوستی و پاک‌شدن چرک می‌گردد، اما نباید به طور مداوم یا برای مناطق ظریفی مثل پوست صورت مورد استفاده قرار گیرد، چراکه باعث تحریک و از بین رفتن چربی طبیعی پوست می‌شود و آن را حساس و شکننده می‌نماید (۲۶، ۲۸، ۴۵). رازی در المنصوری به خاصیت پاک‌کنندگی سفیداب اشاره می‌کند و از آن به عنوان یک وسیله آرایشی نام می‌برد و آن را برای درمان زخم‌ها از جمله زخم بستر و زخم سوختگی مفید می‌داند (۲۴). ابن سینا خوردن آن را به علت خاصیت سمی بودن، بسیار خطرناک می‌داند و در «قانون» آن را در بخش زهرها آورده و به اثرات مفید آن در درمان‌های موضعی، از جمله درمان جوش‌ها و ورم‌ها اشاره کرده است (۳۱).

۱-۶. **بوره:** نام علمی آن *Borax* است و در عربی «بورق» نامیده می‌شود. این ماده متشکل از نمک‌های مختلفی، از جمله کربنات سدیم می‌باشد. بوره مصنوعی اولین بار توسط ایرانیان به نام «تِنکار» ساخته شد. این کلمه هنوز در زبان‌های اروپایی به شکل «*Tincal*» کاربرد دارد (۴۶). در کتب طب ایرانی از چندین بوره، از جمله بوره ارمنی، بوره سیاه و بوره سرخ (نطرون) نام برده شده است (۲۹، ۴۳). بوره دارای طبیعتی گرم و خشک است. ربن طبری ترکیب فلفل و بوره را علاوه بر روشن کردن پوست صورت برای از بین بردن کک و مک مفید می‌خواند و عنوان می‌کند که بوره در ترکیب با شیر الاغ، پیه مرغ و پیاز، صورت را زیبا و پاکیزه می‌گرداند (۲۸). رازی برای شستشوی سر بوره را توصیه می‌کند که علاوه بر خاصیت پاک‌کنندگی شوره سر، در ترکیب با زرنیخ سرخ، مویزک، سرکه و کندس شپش‌ها را هم از بین می‌برد (۲۹). ابن سینا شستشو با بوره را روشی برای رفع درد مفاصل می‌خواند و آن را به شدت پاک‌کننده به خصوص همراه با نمک می‌داند و

کتب طب ایرانی است (۲۹، ۴۳). در دوره زندیه و قاجاریه و تا آغاز حکومت پهلوی بسیاری از مردان موی سر و ریش خود را با حنا به رنگ مشکی، زرد و یا قرمز می‌کردند و اعتقاد داشتند که این کار علاوه بر زیبایی در سلامتشان تأثیر دارد. تروپی دلاواله (۱۶۵۲-۱۵۸۶ م)، جهانگرد ایتالیایی بعد از سفر به کشورهای ترکیه، ایران و هند چنین می‌نویسد: «رنگ کردن دست‌ها با حنا را به اصطلاح حنابندان می‌گویند و معتقدند حنا دست را زیبا می‌کند و از اثر صدمات وارده به آن می‌کاهد و نشاط‌آور است». گاسپار درویل (Gaspard Drouville)، سفرنامه‌نویس فرانسوی در سال‌های ۱۳-۱۸۱۲ میلادی که در پانزدهمین سال سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار و ولایت‌عهدی عباس‌میرزا در ایران اقامت داشت، می‌نویسد که ایرانی‌ها همیشه ریش و موی سر خود را در حمام رنگ می‌کنند. این عمل به سادگی انجام می‌گیرد و از خطرات ناشی از استعمال داروهایی که شارلاتان‌های لندن و پاریس به این اسم به قیمت طلا می‌فروشنند، به دور است و برای مو فوق‌العاده مفید است، زیرا باعث نمو و پرپشت شدن آن می‌شود. در زمان مظفرالدین‌شاه قاجار، علی‌اکبرخان حکیم‌باشی (ناظم‌الاطباء) (۱۹۲۳-۱۸۴۶ م) در کتاب «پزشکی‌نامه» عنوان می‌دارد: «حنا علاوه بر کاربردی که در زینت داشته، برای درمان زخم‌های کهنه و سوختگی موجود در دست و پا و همچنین برای رفع بوی نامطبوع پا استفاده می‌شده است، ضمن آنکه پزشکان ایرانی از آن برای درمان جذام در مراحل ابتدایی استفاده می‌کرده و آن را ادرارآور، حیض‌آور، سقط‌کننده جنین و افزایش‌دهنده میل جنسی می‌دانسته‌اند. در هندوستان شرقی هم از ریشه نوعی حنا به نام «حنای خاردار» برای پاکسازی پوست استفاده می‌کرده‌اند» (۴۲-۴۱).

۱-۵. **اسفیداج:** نام علمی آن *Cerrusite (Pbco3)* (۴۴) و معرب سفیداب فارسی است و به عربی و عبرانی «باروق» و «رثنین» و به یونانی «سمونیون» گویند (۱۶). سفیداب قلعی و سفیداب سربی از انواع سفیداب است. ربن طبری در فردوس‌الحکمه به سفیدابی به نام «سنجفر» اشاره می‌کند که

سدر، مازو، آهک و مردا سنگ بگیرند و بسرشند و در میان موی کنند یک شب و دیگر روز بشویند» (۲۲).

حکیمان ایرانی گاهی با ترکیب چند شوینده ساده ترکیبی را تهیه می‌کردند که آنان را از جراحی بی‌نیاز می‌کرد. برای مثال در سر بازکردن آماس خیارکی و هر آماس سخت نیازمند جراحی (نیسترزدن/ کارد پزشکی)، استعمال مخلوطی از اشنان، مرداسنگ، اسفیداج و نوره را جایگزین عمل جراحی می‌کردند (۴۳، ۴۸). علاوه بر این آنان در نوع استفاده از شوینده‌ها و داروها نیز نوآوری داشتند. چنانچه برای سود جستن از خاصیت درمانی شوینده‌ها و داروها افراد را به استفاده از آبن تشویق می‌کردند. آبن که به پهلوی آن را «Ap-zan» می‌نامیدند، از اختراعات ایرانیان باستان بوده است و آن را می‌توان به وانی تشبیه کرد؛ ظرفی به اندازه اندام انسان و دارای دریچه‌ای منفذدار که کل قامت انسان به جز سر در آن قرار می‌گرفت و سر از درپوش بیرون بود. در چنین ظرفی جوشانده داروهای گیاهی را می‌ریختند و بیمار را در آن قرار می‌دادند و آن را روشی مفید و کم‌خطر در درمان بیماری‌هایی مانند اختلالات عصبی، گوارشی، پوستی و زنان می‌دانستند. دو نوع آبن وجود داشته است: آبن تر و آبن خشک. آبن تر حاوی آب گرم و یا در مواردی آب سرد بود و آن را بر اساس درجه حرارت آب به ۵ نام مختلف می‌خواندند: آبن داغ (حار)، آبن گرم، آبن نیم‌گرم (فاتر)، آبن معتدل و آبن سرد. هر کدام از این آبن‌ها بر حسب درجه گرمی و خشکی سوءمزاج ایجادشده استفاده می‌شدند. در آبن خشک، آبی استفاده نمی‌شد و فقط به علت مشابهت شکلی به ظرف مورد نظر به این نام خوانده می‌شد. هدف از استفاده از آبن، تعریق و خروج فضولات از بدن بود، لذا در بیماری‌هایی که سبب سوءمزاج سرد و تر می‌شدند، مانند فلجی، استرخا و استسقا بسیار مفید به نظر می‌رسید (۴۹). از جمله شوینده‌های مفید در آبن که برای درمان استفاده می‌کردند، اشنان بود. زن زائو را در آبن حاوی اشنان قرار می‌دادند تا مشیمه بیرون آید و بچه از مادر متولد شود (۳۱).

علاوه بر خاصیت شستشو و پاک‌کنندگی، به فواید آن در کم‌حجم و نازک‌نمودن موهای بدن، رفع اخلاط غلیظ، لاغری، صداهای گوش و دفع انگل اشاره می‌کند و آن را پادزهری برای قارچ سمی، گزش سگ هار و ذرایح می‌داند (۳۱). در منابع طب ایرانی به خاصیت قی‌آور بودن بوره نیز تأکید فراوان شده است (۲۲، ۳۱، ۴۳).

بحث

قسمت‌های مختلف برخی گیاهان از جمله برگ، پوست و میوه، به عنوان صابون و شوینده بدن، سر، ظروف و لباس مورد استفاده قرار می‌گیرد. بیشتر مفردات دارویی با خاصیت شویندگی، برای درمان مشکلات مختلف پوست و مو استفاده می‌شود. این مفردات ملایم و طبیعی هستند و روغن‌های طبیعی پوست و مو را از بین نمی‌برند. همچنین بیشتر این مفردات باعث تقویت فولیکول و رشد مو می‌شوند (۴۷). حکیمان ایرانی مکرراً در تألیفات خود، در معرفی این مفردات علاوه بر علم خود به دانش حکیمان قبل از خود نیز استناد جسته‌اند. ربن طبری در فردوس‌الحکمه و رازی در الحاوی و المنصوری چندین بار در طرز استفاده و فواید این مفردات نقل قول‌هایی از حکیمان یونانی آورده‌اند. عقیلی شیرازی (قرن هجدهم میلادی) در مخزن‌الادویه به همان خاصیت‌ها و فواید سدر که رازی عنوان کرده است، دقیقاً اشاره می‌کند و می‌نویسد: «برگ آنکه سدر باشد ضمام آن و شستن بدن در حمام بدان جهت زخم‌ها و تنقیه چرک بدن و تقویت موی و منع سقوط آن و تقویت اعصاب نافع است» (۲۵، ۲۹-۲۸، ۴۳).

حکیمان ایرانی ضمن بهره‌گیری از دانش پیشینیان در استفاده از شوینده‌ها، گاهی تکمیل‌کننده علم آنان بودند. به طور مثال رازی برای مجعدکردن مو به شستن مو با سدر و مازو اشاره می‌کند و چندین سال بعد جرجانی شوینده‌ای قوی‌تر را با اضافه‌نمودن چند مفرد دیگر معرفی می‌نماید. او در رابطه با مجعدکردن موی سر می‌نویسد: «آرد حلبه، بززالبنج‌الابيض،

مشارکت نویسندگان

سیدامیرحسین لطیفی: جمع‌آوری داده‌ها، نگارش اولیه مقاله.
اعظم خسروی: طراحی موضوع و فرضیه‌ها، جمع‌آوری داده‌ها، نگارش و ویرایش مقاله.
سیدعبداله محمودی: تحلیل داده‌ها، نگارش و ویرایش مقاله.
مهدی صالحی: تحلیل داده‌ها، نگارش و ویرایش مقاله.
محمدحسین اسدی: تطبیق منابع، نگارش و ویرایش مقاله.
نویسندگان نسخه نهایی را مطالعه و تأیید نموده و مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته‌اند.

تشکر و قدردانی

ابراز نشده است.

تضاد منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافع احتمالی را در رابطه با تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله اعلام نکرده‌اند.

تأمین مالی

نویسندگان اظهار می‌نمایند که هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکرده‌اند.

در موارد محدودی برخی از خواص ذکرشده مفردات مؤثر در بهداشت پوست و مو، در طب نوین نیز مطالعه و به اثبات رسیده‌اند. همانطور که در کتب طب ایرانی آمده است، طی تحقیقی که جعفری‌منش و همکاران در سال ۱۳۹۳ انجام دادند، مشخص شد که گل ختمی در رفع تحریکات و التهابات پوستی و کاهش علائم آلرژیک می‌تواند بسیار مفید واقع شود (۵۰). همچنین یاداو و همکاران (۲۰۱۳ م.) به مفیدبودن حنا در درمان سوختگی‌ها و کبودی‌ها اشاره کردند و از آن به عنوان شوینده، خنک‌کننده و آرام‌بخش نام بردند. آن‌ها روغن این گیاه را نیز برای جلوگیری از سفیدشدن موها و روغن گل آن را در درمان دردهای عضلانی مفید دانستند که تمامی این اطلاعات در کتب طب ایرانی ذکر گردیده است (۴۹). لذا پیشنهاد می‌گردد با توجه به نبود مطالعات کافی در راستای تطابق و یا عدم تطابق مفردات دارای خاصیت شویندگی با دانش طب نوین، پژوهش‌هایی در این رابطه برنامه‌ریزی و اجرا گردد.

نتیجه‌گیری

استفاده از مواد شوینده به قرون معاصر ختم نمی‌شود، بلکه از هزاران سال پیش و قبل از تولید شوینده‌های شیمیایی، انواع شوینده‌های طبیعی علاوه بر تأمین بهداشت، جلوگیری از بروز بیماری‌ها و درمان برخی اختلالات، به واسطه تجدیدپذیری، هزینه کمتر، پایداری بیشتر و سمیت کم انسانی و زیستی حداقل آسیب را به دنیای اطراف وارد می‌کردند. امروزه با پیشرفت فناوری‌های نوین و استفاده از انواع مواد شیمیایی و کارخانه‌ای، اکثریت مفردات طبیعی با خاصیت پاک‌کنندگی به فراموشی سپرده شده‌اند، اما آنچه مشهود است، این است که با استفاده از این مفردات می‌توان در جهت حل مشکلات و آسیب‌های ناشی از شوینده‌های شیمیایی قدم برداشت، لذا پیشنهاد می‌گردد با انجام آزمایشات بالینی و پژوهش‌های مستقل توسط متخصصین مربوطه، اطلاعات معتبر و مفید بین آحاد مردم و صنایع وابسته منتشر شود تا بتوان با هزینه کمتر اثربخشی بیشتر این مفردات را ترویج نمود.

References

- Kogawa AC, Cernic BG, do Couto LG, Salgado HR. Synthetic detergents: 100 years of history. *Saudi Pharmaceutical Journal*. 2017; 25(6): 934-938.
- Wei Z, Piantavigna S, Holt SA, Nelson A, Spicer PT, Prescott SW. Comparing surfactant structures at "soft" and "hard" hydrophobic materials: Not all interfaces are equivalent. *Langmuir*. 2018; 34(31): 9141-9152.
- Chupa J, Misner S, Sachdev A, Wisniewski P, Smith GA. Soap, fatty acids and synthetic detergents. *Handbook of Industrial Chemistry and Biotechnology*. 2012; 1431-1471.
- Badban S, Hyde AE, Phan CM. Hydrophilicity of nonanoic acid and its conjugate base at the air/water interface. *ACS Omega*. 2017; 2(9): 5565-5573.
- Barrow BE, Alur AA, Kasdan ML, Wilhelmi BJ. Wine, Honey and Boiling Oil: A Modern Understanding of Ancient Wound Care Practices. *The American Surgeon™*. 2023; 89(5): 2150-2153.
- Soliman N, Salem S, Attwa M, El Bastawesey M. Mapping potential salt minerals over Wadi El Natrun saline lakes, Egypt, using remote sensing and geophysical techniques. *Arabian Journal of Geosciences*. 2021; 14(19): 1-5.
- Asadi MH, Van Hee R, Khosravi A, Shojaee R, Changizi-Ashtiyani S, Amini S. The historical course of varicose vein surgery in the Persian medicine. *Acta Chirurgica Belgica*. 2023; 123(6): 589-600.
- Levey M. The early history of detergent substances: A chapter in Babylonian chemistry. *Journal of Chemical Education*. 1954; 31(10): 521.
- Bozgeyik Ö, Dalkılıç N. Traditional Soap Workshops in Nizip (Gaziantep), South-Eastern Turkey. *Industrial Archaeology Review*. 2018; 40(1): 39-52.
- Khan RA. Detergents. *Environmental Micropollutants*. 2022; 117-130.
- Konkol KL, Rasmussen SC. An ancient cleanser: Soap production and use in antiquity. Washington: American Chemical Society; 2015. p.245-266.
- Mousavi SA, Khodadoost F. Effects of detergents on natural ecosystems and wastewater treatment processes: A review. *Environmental Science and Pollution Research*. 2019; 26(26): 26439-26448.
- Khalil M, Iqbal M, Turan V, Tauqeer HM, Farhad M, Ahmed A, Yasin S. Household chemicals and their impact. In *Environmental Micropollutants*. 2022; 201-232.
- Zare P, Saeedi M, Akbari J, Morteza-Semnani K. A review on herbal oral care products. *Journal of Mazandaran University of Medical Sciences*. 2017; 26(144): 394-410. [Persian]
- Taghavi Shirazi M, Shojaii A, Aliasl J, Aliasl F. Natural laundry detergents from the perspective of Iranian traditional medicine. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine*. 2018; 8(4): 439-449. [Persian].
- Hedayat R. Farhang Anjoman Araye Naseri. Tehran: Kitab Foroshi Eslamiyeh; 2002. [Persian]
- Jorjani SE. Yadegar. Tehran: Institute of Islamic Studies Publication; 1961. [Persian]
- Boyce M. Pādyāb and nērang: two Pahlavi terms further considered. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 1991; 54(2): 281-291.
- Franbagh Farahzadan A. Matikan Gajastak Abalish. Translated by Nazer M. Tehran: Hirmand Publication; 1994. [Persian]
- Kaviyani Pouya H. Medical history of ancient Iran. Tehran: AL-Maei Publication; 2014. [Persian]
- Deymeh H, Shadizadeh SR, Motafakkerfard R. Experimental investigation of *Seidlitzia rosmarinus* effect on oil-water interfacial tension: Usable for chemical enhanced oil recovery. *Scientia Iranica*. 2012; 19(6): 1661-1664.
- Jorjani SE. Zakhireh Kharazmshahi. Tehran: Safir Ardehal Publications; 2015. [Persian]
- Khosravi A, Van Hee R, Asadi MH, Changizi-Ashtiyani S, Amini S. Cauterization's history in the Persian medicine school. *Acta Chirurgica Belgica*. 2023; 123(1): 1-11.
- Qiao CY, Ran JH, Li Y, Wang XQ. Phylogeny and biogeography of *Cedrus* (Pinaceae) inferred from sequences of seven paternal chloroplast and maternal mitochondrial DNA regions. *Annals of Botany*. 2007; 100(3): 573-580.
- Aghili Khorasani Shirazi M. Makhzan al-Advieh. Tehran: Bavardaran; 2001. [Persian]
- Moini R, Gorji N. Healthcare with Iranian medicine. Tehran: Chogan Publications; 2014. [Persian]
- Khosravi A, Changizi-Ashtiyani S, Amini S. The Interaction between Hellenic and Persian Pharmacology: What's the output?. *The Open Public Health Journal*. 2022; 15(1).
- Tabari A. *Ferdos-al-Hekmah*. Berlin: Matbae Aftab; 1928. [Arabic]

29. Razi M. *Al-Mansuri fi At-Tibb*. Edited by Al-Bakry Al-Siddiky H. Asimah: Institute of Arab Manuscripts, Arab League Educational Cultural & Scientific Organization; 1987. [Arabic]
30. Changizi-Ashtiyani S, Mansouri Z, Asadi MH, Khosravi A, Ghasempour M, Bastani B, Amini S. The Effects of the Six Principles of Hygiene in Maintaining Health and Preventing Eye Diseases from the Perspective of Medieval Persian Medicine. *The Open Public Health Journal*. 2023; 16(1).
31. Avicenna H. *Al-Qanun fi 'l-Tibb*. Edited by Al-Hilal HJ. Beirut: Dar-ol-Behar; 2009. [Arabic]
32. Khosravi A, Changizi-Ashtiyani S, Haghverdi F, Tavan B. The Innovations of Rhazes (854-925 AD) in the Diagnosis and Treatment of Kidney Diseases. *Medical History*. 2019; 11(38): 111-120.
33. Hadian F, Varshochi M, Feyzabadi Z, Zargaran A, Besharat M, Mousavi Bazaz M. Medicinal herbs useful in pediatric fever from the perspective of persian medicine. *International Journal of Pediatrics*. 2019; 7(9): 10087-10098.
34. Kakoei S, Karbasi N, Raeiszadeh M, Tajadini H, Nekouei AH. The efficacy of henna (*Lawsonia inermis* L.) mouthwash versus chlorhexidine gluconate 0.2% mouthwash as adjuvant therapy of oral lichen planus: A randomized double-blind clinical trial. *Journal of Ethnopharmacology*. 2022; 290: 115037.
35. Soltani A. *Encyclopedia of Traditional Medicine (Medicinal Plants)*. Tehran: Tehran University of Medical Sciences and Health Services; 2004. [Persian]
36. Javan R, Javadi B, Feyzabadi Z. Breastfeeding: A review of its physiology and galactogogue plants in view of traditional Persian medicine. *Breastfeeding Medicine*. 2017; 12(7): 401-409.
37. Kianitalaei A, Feyzabadi Z, Hamed S, Qaraaty M. *Althaea Officinalis* in Traditional Medicine and modern phytotherapy. *J Adv Pharm Educ Res*. 2019; 9(S2): 155-162. [Persian]
38. Wagini NH, Soliman AS, Abbas MS, Hanafy YA, Badawy ES. Phytochemical analysis of Nigerian and Egyptian henna (*Lawsonia inermis* L.) leaves using TLC, FTIR and GCMS. *Plant*. 2014; 2(3): 27-32.
39. Yadav S, Kumar A, Dora J, Kumar A. Essential perspectives of *Lawsonia inermis*. *Int J Pharm Chemical Sci*. 2013; 2: 888-996.
40. Moshiri J, Haji Alimohammadi H, Emami KH. Therapeutic effects of henna in Iranian traditional medicine. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine*. 2015; 6(3): 249-256. [Persian]
41. Golshani SA, Hossein-Hashemi Z. An attitude towards Khazab in Beauty, Health and Hair Strengthening from the Perspective of History and Traditional Medicine. Tehran: Safir-Ardehal Publications; 2021. [Persian]
42. Golshani SA, Hossein-Hashemi Z, Zarshenas M. A review on the place of Khadab in the history of Iranian civilization and its role in Iranian medicine. *JDC*. 2022; 12(4): 243-255. [Persian]
43. Razi M. *Al-Hawi fi al-Tebb (Liber Continens)*. Heydarabad: Osmania Oriental Publications, Osmania University; 1961. [Arabic]
44. Nasiri E, Hosseinimehr SJ, Azadbakht M, Madani SA. A review of natural products for burn healing based on the Iranian traditional medicine. *Journal of Mazandaran University of Medical Sciences*. 2014; 23(110): 263-280. [Persian]
45. Ghazaleh T, Iranzadasl M, Emadi F, Emaratkar E, Khoshzaban F. Investigation and prioritization of Effective Drugs in the Treatment of Balkhieh (Cutaneous Leishmaniasis) in Selected Sources of Traditional Persian Medicine. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine*. 2021; 12(3): 175-185. [Persian]
46. Khosravi A, Latii SAH. Introduction of several herbal detergents mentioned in Iranian medicine books. Babol: Second National Conference on Sustainable Healing; 2018. [Persian]
47. Wisetkomolmat J, Suksathan R, Puangpradab R, Kunasakdakul K, Jantanasakulwong K, Rachtanapun P, Sommano SR. Natural surfactant saponin from tissue of *litsea glutinosa* and its alternative sustainable production. *Plants*. 2020; 9(11): 1521-1536.
48. Khosravi A, Van Hee R, Changizi-Ashtiyani S, Amini S. Abu al-Qasim al-Zahrawi (Albucasis) and types of his used surgical knives. *Acta Chirurgica Belgica*. 2021; 121(4): 286-294.
49. Vakilinia SR, Vaghasloo MA, Asghari M. Abzan, a Simple and Effective Method for Prevention and Treatment of Diseases from the Perspective of Iranian Traditional Medicine. *Qom University of Medical Sciences Journal*. 2019; 13(5): 53-60. [Persian]
50. Jafarimanesh H. The effect of *Alcea Althea* on latex allergy among operating room staffs in Arak Hospitals, Iran. *Complementary Medicine Journal*. 2015; 4(4): 954-967. [Persian]